

Kultüroloji Acisinden Türk ve Moğol Dillerinde Yer Adları

Kassym Balkiya Kassymkyzy

Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan

Özet: Günümüz dilbiliminde yer-su adlarını bir halk kültürü dairesi içerisinde değerlendirme yaygınlık kazanmaktadır. Dilbilimin artık matematiksel gramerin dışına sarkarak, sosyoloji ve kültüroloji alanına da girme olasılığını var sayarsak bu yaklaşım doğru izlenim bırakmaktadır. Her bir millet veya topluluğun kendine has örf-adetleri, yaşamakta veya yaşayan coğrafisi o halkın dil özelliğini, milli kültürünü de yansıtmaktadır. Bu bakımdan yer-su adlarının adlandırması pekâlâ araştırma değer malzemeler arasından yer alır. Normal yaşamda pek göze çarpmayan, kulağımız alışmış yer-su adları, bu adlandırmalar temsilen kelime ve deyimler yapımı ve muhtevası büyük ve değerli tarihi verileri saklamakta ve geçmişin en eski çağlarına kadar yönlendirmektedir.

Kazaklar tarihi süreç içerisinde günümüz yaşadığı topraklar ve civarında birçok millet ve kavimlerle yan yana yaşamış, komşu olma hali yüzlerce sene devam etmiştir. Onların arasında, örneğin Moğollar, hem yaşam hem de göçebe topluluk olma açısından benzerlik gösteren halklar da vardır. İki halkın aşağı yukarı aynı coğrafyayı paylaşması, hem Moğol topraklarındaki hem de Kazak topraklarındaki yer-su adlarına, onların meydana gelmesiyle “o şekilde adlandırmalarına” etkili olmuştur. Kaleme almaya çalıştığımız malzeme “toprak” yada coğrafyadan ziyade dille ilgilidir. Belli bir tepe, tepecik, nehir, şelale, göllerin kültür varlığından etkilenecek “o adı” alma sevebine yöneliktir. Bu ilim dalına

da günümüz dilbilimcileri “Milli Onomastik” adını takmaktadır. Başka bir deyişle dilbilimciliğinin Türkoloji ve etnolojiyle birleşerek araştırmaya çalışan bir malzemesi ortaya çıkar. Bazı Türkologların savunduğu tezlere göre “Onomastik Bölge” birkaç alt maddelerden ibarettir: *antroponomi, toponimi, zoonimi, kosmonimi ve etnonimi*.

Keywords: Derivational motivation, motivated word, word jack, synonymous row, the operation of word-pairs, aesthetic communication. Nomination motivologiya, nominative-semantic.

Ana Bölüm - Görsel Adlandırmalar

Kazak kökenli toponimlerin ortaya çıkışı, etimolojik incelenmesi çok çeşitlidir. Kronolojik şekillenirilmesi bakımından Orta Asır Devri ötesinden başlayarak, Eski Hunlar, Eski Türkler ve Saklar devrine kadar uzanır. Bazı adlandırmalar da Ural-Altay Dilleri ortak devri dairesi içerisinde değerlendirilir ise, bazıları da Eski Türkçeden başlayarak, Umumi Türk, Kıpçak Türkçesi, Kazak Türkçesi şeklinde; daha yakın devrelere ait Arab, Fars ve Slav kökenli adlandırmalara da rastlarız. Binlerce sene önce ortaya çıktığı sanılan bazı adlandırmaların kelime tahlili net ve anlamlı olmayabilir. Eski Türkçe devrine ait sanılan abidelerdeki toponimler Eski Türklerin sosyolojisinden ve kültür anlayışından haberdar eden net veriler arasındandır: *Üze türük teğirisi, türük yduq jeri suby ança temis. Türük bodun jooq bolmazun tijin, bodun bolçun tijin* «Gökte Türk Tanrısı, Türk’ün kıdemli yeri ve suyu şöyle demiştir: «Türkler kaybolmasın deyin, Türklerin yaşamasını söyleyin (KTY,10,11) (Aydarov, 1995, 173 s.). Kültekin Abidelerindeki yer-su adlandırmaları genellikle “Tanrı, Gök, Gökler” kelimeleriyle beraber kullanılır. Böyle olması Eski Türk devrinde yer-su adlarının *sakral* yani, “*kutsal*” sayılmasındandır. Türk, Tanrı ve Gök kelimeleri yerel halk, yani Kazak Türkleri’nin ve Umumi Türkçe’nin sosyoloji ve kültür

bakımından bu üç kelimeyle sıkı bağının olmasından işaret eder. Pratik açıdan değerlendirdiğimizde “can” yani “insanoğlu” Gökten Tanrı tarafından gönderilmiştir ki, “can’ın” yani “insan bedeninin” oluşmasında “Yer’in” etkisi olmuş ve de “Su” da yardım etmiştir, görüşünü savunabiliriz. En ilginç yönü de bu “uçgenin” içinden Kazak Türkçesindeki sakral anlama sahip “*atameken*” yani “ata mekan, ana mekan, asıl toprak” anlamına gelen deyim ortaya çıkar. Kültekin Abidelerindeki *Üze teŋri basmasar, asra jir tilinmeser, türük bodun, eliŋin törüŋin kim artady* «Üzerinden (üstünden) Tanrı basmamış ise, Yer parçalanmamış ise Türklerin memleketini kim mahveder ?!» (Aydarov, 1995, 176 p.) cümlesindeki *jir tilinmeser* deyiminden Eski Türklerin inancından haberdar oluruz. Benzeri abidelerde sık sık rastlanan *ıduq*~kıdemli, kutsal kelimesi Kazak Türkçesinde “kutsal” anlama sahip “*jeruyık*” yani “kutlu yer, kutsal toprak” anlamına gelen deyimle beraber değerlendirilmelidir. Eski Türklerin kültüründeki *Iduk Yer -Sub~Kutsal* deymi Kazakların doğduğu (kutsal) *yer* → *ata mekan* → *ata yurt* → *Memleket~Vatan* deyimleriyle kıyaslaştırma gayet yerinde olan değerlendirme sayılır.

Toponimlerin Görsel ve Anlamsal Görevleri

Herhangi bir kelime ve deyimler hakkında konuşurken onların anlamsal veya tanıtıcı yönlerine bakmada yarar vardır. Yani herhangi bir kelime ve deyim belli bir kültürün ürünüdür, çevrece yaşanan halkların alt kültürüyle sosyolojisinden haberdar eden mölzemedir. Örneğin, O.T.Molçanova adına bilim adamı toponimlerde özellikle renklerle ilgili adlandırmaların sıkça rastlandığına değinir. O’na göre “en yaygın renk adı – *kara* renktir”. Çünkü “*kara*” yani siyah rengi “iki “temiz *kara*” renkten oluşur: *baraan, karanüiy* (Molçanova, 2006, 15 p.). *Altay Türkçesinde “kara”* (renk). Semantik devamı: «Altaycadaki *kara* sıfatı çok anlamlı bir kelimedir. Renk adını taşımakla beraber esmer, *kara*

saçlı, çalınmış at anlamı bir yana; kötü, kötü niyetli, başıboş anlamını da taşımaktadır. A.N.Kononov şöyle der: «Bir de kara kelimesi herhangi bir bitkinin yada hayvanın diğer parçası adını verir veya onların adlandırılmasında aktif rol üstlenir: kara ağaç, kara torbos, kara tımyaz v.s. (Molçanova, 1982). **Karanüy**, «adı geçen sıfat nadir şekilde Altaycadaki toponimlerde rastlanır, Eski Türkçede *qaranqu şeklinde olup* 1) karanlık, ışık ulaşmayan yer, siyah; 2) karanlık, cehennem kadar karanlık; 3) *mecaz anlamı*. kara yüzlü, kötü niyetli, sakıncalı; *qaranqu qarargy* – karanlık; *qaranqu tunarig* karanlık, ışık ulaşmayan yer, korkunç; *karanku tuni* – çok karanlı gece, *karankuda erdim* – ben (sanki) cehennemdeydim. Altaycadaki *kara* kelimesi üzerindeki incelemelerini O.T.Molçanova: «Altaycadaki **karanüy** kelimesi şu tamlamalarla beraber kullanılır: *караңуй* – siyah oda, karanlık odası; *караңуй тун* – korkunç gece; *эи неме корунбес караңуй* – hiçbir şey göremez karanlık, *буруңкуй агаи* – sıkça orman; *караңуйлаган* – akşam oluşu, *караңуй тун* – karanlı gece. Kırgız Türkçesinde: *караңгы бөлмө* – karanlı oda; *Saka* (Yakut) Türkçesinde *хараңа түүн* – karanlık gece; *далай хараңа* – su derinliği kadar karanlık; *ыас хараңа* – taş kadar karanlık v.s.; Hakas Türkçesinde *харахсы хараа* – karanlık gece; Tıva Türkçesinde *караңгы дүн* – karanlık gece; *караңгы арга* – kalın orman, sıkça ormanlık. Moğol asıllı dillerde sıfat bazı ekler yardımıyla oluşur: *харанхуй ой* – sıkça orman; *харанхуй тасалгаа* – karanlık oda; *харанхуй шөнө* – karanlık gece; *харанхуйлан бүрхсэн тэнгэр* – kara (korkunç) gök. Adı geçen sıfat Türkçeye nazaran Moğolcada daha aktif role sahiptir. Örneğin, *Караңуй* olarak geçen deyim ne Altaycadaki özel isimlerde, ne de toponimlerinde rastlanır. Kırgızistan’daki toponimler de benzeri adlandırmaya çok zayıf ve sınırlıdır: *Караңгы-Токой*, *Karangı Tokoy*; ele ulaştırmaya çalıştığımız malzemeler arasında Kazakça, Şorca, Hakasça, Tıva Dillerindeki toponimler arasında benzer kelimeye rastlanmamaktadır. Orta Asır Moğolca yazılmış olan harita yazılarına göre, adı geçen deyim şu şekildedir: Qarangqui bulay, Qarangqui yool

Bayan adına kimsenin köyü anlamına gelerek *Bayanaul* şeklini almıştır (bu tip değişiklik aronim adını taşır). Yerel halk günümüze kadar yöre dağlarını *Bayanaul* olarak adarlar. *Bayanaul* şeklinde değişikliğe uğramasının seyirini şu etimolojik tahlilden görebiliriz: kelime kökü *Bayan* (Türkçe ve Moğolcaya ortak kelime *bay+ala* (*Bayınala*)>*Bayanaula*>*Bayanaul*. Bu şeklindeki aronim Moğolcadaki *bayan~bay*, *zural~suret* (*resim*) şeklinde yer alan kelimedenden türemiş olabilir. Çünkü *zural* kelimesi, Kazakistan'ın güney yörelerinde yer alan ve *Cancürek* adını taşıyan dağ cinsinde rastlanır. Buradaki «yün» mağnasındaki *züün* – «doğu» kelimesinin etkisi vardır. Moğolcadaki «z» sesi «c (j)» değiştirilerek telaffuz edilir. Örneğin, *zay~jay*, *zar~jar* (haykırmak, ilan etmek), *zah~jak*, v. b. Geniş Kazak bozkırlarında sayısızca rastlanan toponim verileri halkın eskiye dayanan kültür zenginliğinin işareti gibidir: *Kalmakkırgan*, *Bayanaula*, *Kulındı*, *Akşıman*, *İcekken*, *Barsakelmes*, *Ölenti*, *Şiderti* v.s. Benzeri *-rt*, *-lm*, *-nt* seslerinin değişikliklere uğrayarak ortaya çıkması Tür Dillerinde sıkça rastlanan sessel olaylardandır. *-tı*, *-ti* ekleri aracılığıyla yapılan kelimeler güney-batı Türkleri dillerinde de rastlanmaktadır. E.V.Sevortyan Azeri ve Türkiye Türkçesi'nde *-tı*, *-ntı*, *ıntı* ekleriyle yapılan kelimeleri örnek sunarak, *-ıntı* ekinin iki bölümden oluştuğuna işaret eder (*-ın+tı*): *bulantı* (*bulandı*; *buharlaştı* - *fil*) v.s. (Sevortyan, 1974). *-tı*, *-ti* ekleri günümüz Kazakçasının ses uyumuna göre *-lı*, *-li*, *-dı*, *-di* şeklinde görünmektedir. *-tı*, *-ti* eklerinin günümüze kadar ulaşması günümüz Kazakçası eski devirlerde kullandığına delil, *-lı*, *-li*, *-dı*, *-di* şekillerinin de tarihsel bakımından bir sessel gelişme olarak değerlendirilebilir.

Sonuç. Ölenti

Kazakistan'ın kuzey yörelerinde yer alan nehir adı. Eski Türkçe Sözlüğünde *öl ~ nemli*, *sulu* mağnasındadır (DTS, s. 383) *öl ton~nemli*, *sulu elbise* şeklinde de geçmektedir. Eski Türkçe «*ölen*» ve «*tü*»

kelimelerinin yan yana gelerek bir birbirlerini sindirmelerinden ibarettir. Diğer bir örnek kelime: «*ölemtau*». Burada «*tı*» ekini *dağ* şeklinde değerlendirdi, «*ölen*» kelimesinin de tahliline değinmemiştir. *Ölenti* kelimesinin ortaya çıkışı hakkında bilgileri benzeri toponimlerden arayabiliriz: *Ölen* 1.bot. *Nemli yerlerde yetişen yeşil sert yapraklı yiyecek bitki*. Eski Türk Yazılı Abidelerinde «*ölen*» kelimesi **bitkili**, **yeşilli yer** olarak sunulur. *Ölen* kelimesi sessel özelliklerine göre Altay, Televüt ve de Tatar Türkçesinde «*ülan*» şeklini alır. Demek ki bu kelime günümüz anlayışında *yeşillik*, yani herhangi bir bitki türüdür. Günümüz Kazakçasındaki deyimler arasından «*өлеңді жерде өзгiс сөмiпеdі, өлiмdі жерде молдa сөмiпеdі (bitkili yerde öküz semirir, ölümü sıkça rastlanan yerde mulla (imam) semirir)*» örneğini görebiliriz. Tungus-Mançür Dillerinde «*ölan*» kelimesi «*yokuş, say, dağın bitişi*» gibi anlamı taşımaktadır. Nehirli, sulu yerlerde yokuşun, dağlı yerlerin rastlanması gayet doğaldır ki, «*ölenti*» kelimesinin günümüz mağnasını «*yokuşlu yer, dağın bitiş yer*» diye değerlendirmemiz mümkündür (Kassym, 2010, 195 p.).

References

- Айдаров Ғ. (1995). Күлтегін ескерткіші – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
- Молчанова О.Т. (2006). Проприальная номинация в свете когнитивизма // Вопросы ономастики. – Екатеринбург, – № 3. – С. 7–18.
- Молчанова О.Т. (1982). Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая, – Саратов, – 272 с.
- Севортян Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков–, М.: Наука, – 767с.

Қасым Б.Қ. (2010). Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі (Ғылыми мақалалар). – Алматы: ЖК Волкова А.В., – 371 б.

Received 1 Jul 2015, Screened 20 Oct 2015, Accepted 3 Nov 2015